

УДК 340.12

ПРАВОВА СВІДОМІСТЬ ТА ПРАВОВА КУЛЬТУРА В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ЇХ ФОРМУВАННЯ

Ірина ШАРАВАРА,

аспірант кафедри теорії та історії держави і права
Львівського державного університету внутрішніх справ

SUMMARY

We consider an understanding of legal consciousness as a combination of ideas, attitudes, beliefs, estimates, confidence and emotional attitude towards law and state legal phenomena. Social practice as empirical activity, which is reflected in the subjective attitude towards existing law, the idea of the rights and obligations of justice and injustice of the law of nature and the principles of a social organization, feelings, moods, emotions, related to the assessment of the existing legal regime.

Key words: legal consciousness, legal culture, social practices, problems forming, feelings, moods, emotions legal regime.

АНОТАЦІЯ

Розглядається розуміння правосвідомості як сукупності уявлень, поглядів, переконань, оцінок, настроїв і емоційного ставлення людей до права та державно-правових явищ. Охарактеризовується соціальна практика як емпіричну діяльність, у процесі якої виражається суб'єктивне ставлення людей до чинного права, уявлення про свої права та обов'язки, про справедливість і несправедливість норм права, про сутність і принципи правової організації суспільства, почуття, настрої, емоції, пов'язані з оцінкою існуючого правового режиму.

Ключові слова: правова свідомість, правова культура, соціальна практика, проблеми формування, почуття, настрої, емоції, правовий режим.

Постановка проблеми. Одним із проявів колективної правосвідомості є групова правосвідомість. Особливо важливою для нашого суспільства та держави є правосвідомість політичної еліти.

Правова культура передбачає відповідні знання людьми певних положень чинного законодавства, порядку його реалізації, уміння користуватися цими знаннями при застосуванні норм права, їх виконанні. Розрізняють правову культуру суспільства загалом і правову культуру особистості. Причому ці два поняття є взаємозалежними. Чим більше освічених у правовому аспекті особистостей є у суспільстві, тим вищою буде правова культура цього суспільства. Правова культура особистості, будучи компонентом правової культури суспільства, виражає ступінь і характер розвитку суспільства, так чи інакше забезпечує соціалізацію особистості та правомірну діяльність особи.

Стан дослідження. Деформація правосвідомості виявляється у викривленні уявлень про цінність права. Проявами дефектної правосвідомості є: правовий інфантилізм, правовий ідеалізм, правовий дилетантизм, «переродження» правосвідомості та правовий нігілізм.

Правова культура складається з цілої низки елементів, це: досягнення якісного стану юридичної охорони та захисту основних прав і свобод людини і громадянина; ступінь впровадження в практику суспільного та державного життя принципів верховенства права і правового закону; рівень правосвідомості громадян та посадових осіб. Суспільна правосвідомість визначається масовістю правомірної поведінки, рівнем правового виховання, масштабами та якістю юридичної освіти; досконалість законодавства за формою і змістом; стан законності в суспільстві; ефективність роботи правозастосовних, зокрема правоохоронних, органів (суду, прокуратури, органів внутрішніх справ тощо).

Спільним для всіх видів деформації є правова неосвіченість, низький рівень правосвідомості та політико-

правової культури суб'єктів права. Проте кожен з указаних видів деформації має і свою специфіку.

Мета статті полягає у тому, щоб з'ясувати правовий інфантилізм виявляється у несформованості правових знань або їх недостатній глибині, однак за особистої переконаності в наявності належної юридичної підготовки. Він розглядається як відносно м'яка за наслідками форма деформації правосвідомості. Найбільшого поширення правовий інфантилізм набуває серед працівників правоохоронних та інших правозастосовних органів, які не здобули фундаментальної юридичної освіти.

Виклад основного матеріалу. Правовий ідеалізм (романтизм) характеризується таким станом правосвідомості громадян, зокрема посадових осіб державного апарату, за якого відбувається переоцінка реальних можливостей форм права впливати на суспільні відносини та процеси. Очікування від права результатів, які воно об'єктивно не здатне забезпечити, закономірно призводить з часом до розчарування в ньому і далі – до нігілістичних поглядів і оцінок права.

Правовий дилетантизм означає поверхневе або неадекватне тлумачення законів правових норм, відсутність системного підходу до їх оцінки або оцінку юридичної ситуації, обумовлену легковажним ставленням до права. Особливої небезпеки ця форма може набути в разі тиражування таких підходів через засоби масової інформації (наприклад, всупереч дії презумпції невинуватості твердження про визнання особи винною у вчиненні злочину до судового рішення).

Правова демагогія передбачає легковажне або свідоме здійснення такого впливу окремої особи або громадських організацій на свідомість людей, наслідком чого стає формування однобічного або викривленого уявлення про правову дійсність. Небезпека правової демагогії полягає в тому, що особа, яка на неї орієнтується, передбачає наявність певної цінності права, усвідомлює існування довіри до нього з

боку інших і саме тому використовує його для досягнення власних корисливих інтересів, прикриваючи свої наміри розмовами про суспільне благо. Найбільшого поширення така форма деформації правосвідомості набуває під час проведення виборів або референдумів і супроводжується використанням широких можливостей засобів масової інформації та реклами щодо впливу на суспільну думку (чорний піар) [1].

Найпоширенішою, а відтак і особливо небезпечною формою викривлення правової свідомості є правовий нігілізм, який має широкий діапазон проявів: від скептичного ставлення до права, негативного ставлення до правових форм організації суспільних відносин через заперечення соціальної цінності права до свідомого ігнорування вимог закону. Правовий нігілізм слід відрізнити від конструктивної критики чинної системи права, юридичної практики, діяльності правоохоронних органів, яка сприяє виявленню існуючих недоліків і спрямована на вдосконалення правової системи держави.

Розвитку нігілістичних поглядів та установок, особливо серед молоді, сьогодні суттєво сприяє романтизація злочинного світу в кінематографі, у художній літературі та інших сферах мистецької діяльності.

«Переродження» правосвідомості обґрунтовано визнається одним з найнебезпечніших проявів деформації правосвідомості громадян. Йому притаманний максимальний ступінь викривлення правових ідеалів, свідченням чого стає свідоме вчинення людиною навмисних, переважно тяжких кримінальних злочинів, мотивами яких найчастіше стають жорстокість, корисливість та ін.

Побудова правової держави без поліпшення правової культури та підвищення рівня правосвідомості громадян України є неможливою. У цій справі, безумовно, відіграє надзвичайну роль правляча політична еліта, адже саме на прикладі її представників формується якоюсь мірою правосвідомість і правова культура наших людей. Інфантильність їх правосвідомості вкрай недопустима. Тим більше, що від рішення політичних діячів залежать долі громадян, справи усього суспільства.

Прийшовши до влади, політики мають знати, що у справі державного керівництва велику роль відіграє професіоналізм, знання справи, за яку береться той чи інший політик. Відсутність знань щодо об'єкта управління у політика як суб'єкта управління може призвести до загрози об'єкта, яким він керує. Це мають насамперед усвідомити ті, кому пропонують очолити певну сферу державного управління.

Зокрема, результати опитування, яке провів Український центр економічних і політичних досліджень імені Разумкова, засвідчили: 56,9% українців вважають, що події в Україні розвиваються у неправильному напрямі. Ті ж, хто дивиться на розвиток ситуації у державі позитивно, складають лише 21,2%. Ще стільки ж вагаються з відповіддю [2].

Водночас, попри всі розчарування людей, соціологи фіксують стійку тенденцію їх активності: близько 70% опитаних заявляють, що візьмуть участь у майбутніх парламентських виборах [2].

Однією з ознак правової держави є високий рівень правової культури суспільства. Саме суспільство, на думку російського правознавця В.М. Сірих, яке глибоко розуміє свої права, сприяє проведенню їх у життя, утримує державу в межах її безпосередньої суті – як органу управління справами суспільства [3]. Утім, моніторингові дослідження

стану обізнаності населення України з правами людини та правозахисними організаціями в країні засвідчують низький рівень правової культури наших громадян [4, с. 78]. Тому стає зрозумілою актуальність питання про пріоритетність формування сучасної правової культури в процесі побудови демократичної, соціальної, правової держави.

Ця проблема набуває важливості й з огляду на фактори та цілі національної безпеки країни. Сьогодні серед цих факторів вельми небезпечними стають саме загрози внутрішнього характеру, до яких можна віднести правовий нігілізм населення країни, неповажне ставлення до державних органів і людей, які в них працюють, національний екстремізм, регіональний сепаратизм, криміналізацію економіки, входження кримінальних елементів до владних структур суспільства тощо.

Така ситуація в країні демонструє важливість формування правового поля в суспільстві, яке здатне ввести в дію механізми, що ефективно регулюють правову поведінку на всіх ділянках суспільного життя в суворих межах законності, а це можна зробити лише за умови високої правової культури громадянського суспільства.

Слід зауважити, що сам термін «правова культура», який походить з часів зародження права та правосвідомості, сформувався лише у 60–80-х роках ХХ ст. Істотний внесок у дослідження тих чи інших аспектів правової культури почався з праць О. О. Лукашевої [5], С. С. Алексєєва [6], О. О. Красавчикова [7], Г. С. Остроумова [8] та інших. У 70-х роках минулого століття правова сфера пов'язувалася, але не зливалася з духовною складовою правової культури у вигляді різних форм правосвідомості [197]. У 80–90-х роках з'являються праці, у яких розглядається досить широкий спектр проблем правової культури суспільства, особи [9].

Таке, хоч і побіжне, звернення до історичного аспекту правової культури дає можливість не тільки зрозуміти значення цієї категорії, а й бути поштовхом до нового його розуміння як широкого, багатогранного, неоднозначного і важливого для сучасного розвитку українського суспільства явища.

Враховуючи, що в науковій філософській літературі існує багато визначень самого феномена «культура», можна вважати, що і в юридичній науці так само немає єдиного розуміння поняття правової культури. Це пояснюється ще й тим, що існує декілька підходів до цієї дефініції.

Такий підхід до розуміння правової культури ґрунтується насамперед на філософському вивченні ціннісного аспекту правової культури й дає можливість визначити її соціальні основи, об'єктивні якості її нормативності, духовності. У підсумку правова культура може визначатись як сукупність усіх компонентів правової дійсності в їх реальному функціонуванні як еталонів діяльності правових суб'єктів: права, правосвідомості, правових відносин, законності та правопорядку, правомірної діяльності суб'єктів.

Крім аксіологічного підходу, у юридичній науці розглядається і функціональний підхід до визначення правової культури, який дозволяє виявити та охарактеризувати її структурні елементи та їх функції.

Існує також і діяльнісний підхід до визначення правової культури, який указує на різні аспекти та характеристики людської діяльності. При цьому правову культуру розуміють як специфічний засіб людського буття у сфері права, створений людьми метод соціального управління, який полягає в цілеспрямованому впливі на поведінку

індивідів з метою досягнення порядку й стабільності в суспільстві.

З позиції якісного підходу правова культура трактується як зумовлений соціально-економічним та політичним устроєм стан правового життя суспільства, що відображається в досягнутому рівні розвитку законодавчої техніки, правовій діяльності та правосвідомості суб'єктів.

Соціологічний підхід наділяє правову культуру інтегративною функцією, оскільки вона забезпечує «включеність» суб'єктів у єдину систему соціальної організації та зумовлює координацію дій індивідів і груп, мотивованих міркуваннями значимості правових приписів. Інтегративна функція правової культури визначає результативність регулятивної та правоохоронної діяльності. Правова культура в такому випадку впорядковує та систематизує практику відносин, що отримують суспільне визнання [10, с. 16].

Дуже цікавою видається семіотична концепція культури, яку розробили свого часу Ю. М. Лотман і Б. О. Успенський. Учені акцентували увагу на тому, що культура являє собою знакову систему, і визначали її як безпосередню пам'ять колективу, яка виявляється у певній системі заборон і приписів [11, с. 87].

Існують й інші підходи щодо визначення та розуміння правової культури, але універсального, сутнісного визначення, яке б отримало загальне визнання, дотепер не вироблено. Можливо, як зазначив В. М. Боср, такого поняття і не може бути, бо важко надати кінцевої форми тому, що безперервно розвивається [12, с. 62-63].

Отже, проблеми правової культури потребують подальшого осмислення значення їх ролі у функціонуванні правової системи сучасного суспільства. Своєю чергою, ефективне функціонування правової системи держави багато в чому залежить від професійного рівня правової культури курсантів навчальних закладів МВС України – майбутніх правоохоронців, які завдяки специфіці своєї діяльності здатні захистити інтереси і конкретної особи, і держави.

Зростання правосвідомості всього нашого суспільства буде також слугувати підвищенню життєвого рівня громадян України, забезпечення бізнесу, вільний розвиток особистості, посилення її захисту, в тому числі судового.

Проблема налагодження механізму правового впливу на суспільні відносини з метою створення правової держави є комплексною, тому і потребує комплексних підходів до забезпечення окремих елементів цього правового явища. Правова еліта нашого суспільства має докласти максимум зусиль для реалізації положень Конституції України щодо створення правової держави України.

Отже, дані науки свідчать, що формування правової свідомості і правової культури в нашому суспільстві не відбувалося і не може відбуватися у майбутньому стихійно, саме собою. Воно має бути результатом активної діяльності суспільства, усіх його громадян, кожної особи.

По-перше, на формування правової свідомості та правової культури впливає увесь процес правотворчості, процес реалізації та застосування правових норм державними органами України, стан законності та правопорядку, розвиток правовідносин.

По-друге, розкриття рушійних сил правової культури суспільства актуалізує дослідження правової культури з обліком інтенсивних процесів взаємодії національних правових культур. Значення цієї проблеми для України розкривається на прикладі адаптації законодавства України до міжнародних норм і стандартів прав людини, а також

гармонізації законодавства України з нормативними актами Європейського Союзу.

По-третє, головну увагу в процесі формування правової свідомості та правової культури суспільства потрібно все ж таки зосередити на формуванні в кожній людині позитивно-правових знань і психологічних механізмів поваги до права в структурі правосвідомості, визначення (що потребує наукового поняття) теоретичної моделі та концепції формування правової культури особи.

Тому в Україні має постійно зростати мотивація активного формування правової свідомості та правової культури всіх суб'єктів суспільних відносин, оскільки без них неможливо втілити в життя поставлену мету – збудувати громадянське суспільство. Правова культура громадян є основою, фундаментом нового суспільства в Україні. Адже громадяни є єдиним чинником створення й утримання держави і правопорядку, приводячи в дію Конституцію України і законодавство. Успішне вирішення цих завдань залежить від багатьох факторів, але здебільшого – від рівня організації правової освіти і виховання населення країни.

Окрім того, Україна потребує створення впродовж найближчого періоду загальної концепції формування правової свідомості й правової культури суспільства та прийняття Державної програми формування правової культури громадян шляхом розвитку правової освіти й правового виховання населення. Можливості підвищення правової культури населення в Україні є, тому нині головне – рішуче й цілеспрямовано активізувати цю діяльність.

Проблема правової свідомості та правової культури ще тривалий час буде актуальною, а необхідність її дослідження безпосередньо впливає з конституційного проголошення України правовою державою. Це обумовлює потребу в неухильному зростанні й досягненні високого рівня правової культури кожного громадянина, кожної посадової особи, кожного державного службовця, і особливо професійних юристів-правоохоронців (нинішніх курсантів навчальних закладів МВС України), які працюватимуть у сфері законотворчості, застосування та охорони права. Лише тоді рівень правової культури населення досягне найвищого щабля розвитку, лише тоді кожен громадянин держави відчує власну приналежність до правового життя країни, буде активним учасником правового процесу та матиме змогу самостійно аналізувати чинне законодавство, відзначаючи його здобутки та недоліки.

Водночас слід наголосити на тому, що необхідно враховувати і неінституційний рівень правосвідомості, який є більш консервативним щодо глибинних змін. Так, український дослідник С. Третяк зазначає, що роки незалежності України означені повтєю ліквідації тих деформацій правової свідомості населення, які склалися за роки радянської влади: тривалий час в Україні культивувався ідея отождення права і законодавства [211, с. 27]. У сучасних умовах деформація правосвідомості пересічних громадян обумовлена соціально-економічними проблемами українського суспільства: низьким рівнем життя, остаточно не сформованою класовою структурою вітчизняного соціуму, нестабільною політичною та економічною ситуацією. До цього слід додати вікові традиції правового нігілізму (оскільки Україна довгий час входила до складу інших держав, то право сприймалося часто-густо як інструмент примусу з боку пануючої держави) та пріоритетність традицій і звичаїв, що сформувалися в межах національних громад.

При цьому необхідно зазначити, що державотворчі процеси в Україні обумовлені рівнем становлення демократичних правовідносин та ступенем розвитку громадянського суспільства. Своєю чергою, громадянське суспільство є певним фундатором правової держави. З точки зору С. Кириченко, проблеми взаємозв'язку держави, суспільства та індивіда є фундаментальними для будь-якого соціуму. Безумовно, вони є визначальними для розбудови української держави та громадянського суспільства загалом.

Таким чином, саме людина та суспільство створюють механізми самоорганізації й самореалізації в межах існуючого правового поля. Якість їх рішень та характер вчинків залежить від ступеня розвиненості правосвідомості. Громадянське суспільство по суті уособлює ступінь самоорганізації людської спільноти на ґрунті діючого законодавства та традицій. Отже, громадянин повинен усвідомити цінність права як невід'ємного атрибуту демократичної правової держави. З іншого боку, суспільна правова свідомість має сприймати і визнавати інструментальну функцію права як засобу вирішення існуючих протиріч. У цьому контексті цілком справедливо визначає роль держави відомий філософ С.Л. Франк. Він підкреслює, що держава служить не будь-якій абстрактній меті, а утвердженню цілісної правди, внутрішньому, духовному розвитку суспільства, а громадянське суспільство уособлює в собі не лише зовнішній засіб щодо задоволення інтересів окремих людей, а саме необхідну форму громадянського співробітництва, форму служіння, здійснення об'єктивної правди.

На думку дослідника І. Осики, правовий нігілізм настільки міцно заволодів свідомістю людей, що «витравити» його звідти найближчим часом неможливо. Але можна послабити його позиції, діючи за кількома напрямками:

- необхідно негайно припинити «війну законів»: у масштабі всієї держави закони й інші нормативні акти повинні бути приведені у відповідність із Конституцією й одним одному;

- у діяльності правоохоронних органів необхідно забезпечити панування законності;

- негайно припинити волюнтаристичний стиль керування і володарювання: не використовувати «директивних» методів, що ігнорують через право;

- вдосконалити механізми реалізації правових норм, опираючись насамперед на правові процедури;

- використовуючи засоби масової інформації, необхідно розпочати активну боротьбу з протиправними настановами у поведінці, пропагувати законослухняність [13, с. 101].

Висновок. Важливу роль у формуванні правосвідомості будь-якого суспільства, українського зокрема, відіграє система виховання, що спрямована на підготовку майбутнього громадянина як людини правової. Саме громадянин, що дотримується правових норм, здатен забезпечити поступальний розвиток демократичної, правової держави. Правове виховання спрямоване на фіксацію у свідомості людини таких настанов, які є своєрідними орієнтирами у повсякденному житті:

- повага до закону та законності, ставлення до них як до вищих соціальних цінностей, без яких неможливо реалізувати себе цивілізованим шляхом, захистити власні права та свободи;

- наявність правомірних цілей, планів, намірів у житті, діяльності, вчинках та несприйняття всього протиправного;

- потреба, бажання, навички поводитися правомірно, керуватись стійкими правовими мотивами;

- наявність непохитного імунітету до криміногенних спокус; прагнення допомогти правоохоронним органам у розкритті злочину, сприяти реалізації принципу невідворотності покарання;

- намагання утримати інших громадян від правопорушень і спонукання їх до правомірної поведінки;

- частина у підтриманні правопорядку на роботі, за місцем навчання або проживання.

Список використаної літератури

1. Садовська Г. Не тією дорогою йдемо? / Г. Садовська // Вільне життя. – 2005. – № 116.
2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.uceps.org.
3. Сырых В. М. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gup.ru/pic/site/files/lihcht/2000/pl/5.pdf>.
4. Антонович М. Правова культура українського народу в сфері прав людини : історичний розвиток та сучасний стан / М. Антонович // Право України. – 2003. – № 12. – С. 78.
5. Лукашева Е. А. О воспитании правосознания и правовой культуры / Е. А. Лукашева // Советское государство и право. – 1962. – № 7.
6. Алексеев С. С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве / С. С. Алексеев. – М. : Юридическая литература, 1966. – 188 с.
7. Красавчиков О. А. Основные черты и значение правовой культуры / О. А. Красавчиков // Советское государство и право. – 1968. – № 6.
8. Баранов П. П. Правосознание и правовое воспитание / П. П. Баранов; под ред. В.К. Бабаева // Общая теория права. – Н. Новгород, 1993. – С. 474–475.
9. Потопейко Д. А. Правосознание как особое общественное явление / Д. А. Потопейко ; отв. ред. Б. М. Бабий. – К. : Наукова думка, 1970. – 111 с.; Лукашева Е. А. Социалистическое правосознание и законность / Елена Андреевна Лукашева. – М. : Юридическая литература, 1973. – 343 с.; Бельский К. Т. Социалистическое правосознание : диалектика формирования и развития / К. Т. Бельский. – Ярославль : Верх.-Волж. кн. изд-во, 1979. – 382 с.; Каминская В. И. Правосознание как элемент правовой культуры / В. И. Каминская, А. Р. Ратинов // Правовая культура и вопросы правового воспитания. – М. : Всесоюзный институт по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности, 1974. – 202 с.
10. Шишкин В. Д. Правовая культура в условиях социализма / В. Д. Шишкин // Советское государство и право. – 1980. – № 6. – С. 122–128; Кейзеров И. М. Политическая и правовая культура / И. М. Кейзеров. – М. : Юридическая литература, 1983. – 232 с.; Аграновская Е. В. Правовая культура и обеспечение прав личности / Е. В. Аграновская ; отв. ред. Е. А. Лукашева. – М. : Наука, 1988. – 144 с.; Сальников В. П. Правовая культура личности и общества. Профессиональное достоинство юридической науки / В. П. Сальников // Советское государство и право. – 1989. – № 11.
11. Юридична деонтологія: [підручник] / В. Д. Ткаченко, С. П. Погребняк, Д. В. Лук'янов та ін. / за ред. В. Д. Ткаченка. – Х. : Одиссей, 2006. – С. 157.
12. Тугуз С. Б. Формирование правовой культуры студентов вуза в условиях компетентностной модели подготовки специалистов: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук / С. Б. Тугуз. – М., 2009. – 20 с.
13. Осики І. Правовий нігілізм та правова культура / І. Осики // Право України. – 2001. – № 7. – С. 98–101.